

A. GERGELY ANDRÁS*

Elbeszélt etnicitás II.

Kisebbség, szakralitás, mondavilág, képiség

Kisebbségekről szólva, és a polcokról szabadon válogatva is „kupacolásra”, csoportos tematikus tagolásra készítetett az ember. Sosem mindegy, mit mi után ismerünk meg, mi felől vezet megértési út a jelenségekhez – de ha nagyobb témacsoportok lennének is hivalkodó tömegben, még úgy is válogatni kényszerülünk, ha éppen nem szeretnénk. Alább egy ilyen alkalmi kapkodás anyagából készül szemle – avagy szemle helyetti körmondatok összeállítás. Lehetne persze a humángeográfia mint keret (alább az emberföldrajz, a kontaktzónák, a tájra-térre jellemző képek, s tovább az etnikai identitás térbelisége felé vezetve tovább), s lehetne a kultúra, ennek komplex öröksége, az emlékezet, a vallomásos önkép, az elbeszélésmódok milyensége, meg talán a textuális és vizuális örökség is olyan vezérfonal, amely a kisebbségi prózai jelent a szóbeliségre épült írásos jelenként követi szakrális lenyomatokban. E kétféle útválasztás itt most nemcsak választút, hanem körbejárás is valamiképpen, melynek a „jövő az emlékezetben” alcímet adhatnánk, s benne az előtérbe engedett kontrasztok újraszituálásával ismét régi kérdéseket tehetnénk fel. A „lelkiismeret és engedelmesség” e morálfilozófikus és formakereső ellentmondásait azonban inkább hagyom a legvégére, vagy egy következő alkalomra – mielőtt még elbátortalanítanám az Olvasót, miféle cikket lapozott itt föl.

Humángeográfia

Jovan Cvijić: *A Balkán-félsziget és a délszláv országok (Az emberföldrajz alapjai)*. Szabadka–Újvidék: Kiss Lajos Néprajzi Társaság–Vajdasági Művelődési Intézet, 2009. 568 oldal

A címben előjelzett kérdéskörökben csupán jelzésként lakozik a kultúrák és társadalmak szükségképpen térbe illeszkedtségének kérdése. De vajon jól illusztrálja-e

* A szerző kulturális antropológus. E-mail: andrasgergelya@gmail.com

mindezt a magyar társadalomtudományi gondolkodásban is kevésbé ismeretes Jovan Cvijić. A szerző „a napvilágot az Osztrák–Magyar Monarchia nemzetiségektől tarka és sokszínű szegletében látja meg, amit birodalmi gazdagságként propagál, az utóbb komoly fáziskéséssel, Jovan Cvijić programadó nyilatkozatának hatására kezdi szárnyait bontogatni az első impériumváltozás utáni öndefiníciós kényszer hatása alatt [...] Ennek egyik vejejárója, hogy Cvijić kötete most megjelenhetett, azé a kutatóé, aki az 1910-es években végzett terepkutatásaival a Balkán-félsziget domborzati vizsgálatait végezte el, majd a háború kitörésekor az emberföldrajzi kutatásainak eredményét kezdte bemutatni francia közönségének. Az egyes tanulmányok bemutatják a különböző balkáni népek jellemvonásait, lélektani, etnikai sajátosságait, s egészen kis tájegységekre lebontva bemutatja a földrajzi hatásokat a régiókra jellemzően. Munkája nagyon népszerűvé vált a korabeli francia tudósok, politikusok körében, amelyet állítólag a háborút lezáró békediktátumoknál is felhasználtak” – szól a kötet ismertetője. Cvijić viszont már a négy részre, tizennyolc fejezetre felosztott monográfia előszavában hangsúlyozza, hogy ez a több kötetre tervezett „*A földrajzi környezet és az ember* című munka első része. A *Délszlávok lelkialkata és társadalmi típusai* című részek a későbbiek során jelennek meg, [...] nemcsak a pannon és alpesi lelki típus körében végzett kutatások eredményeinek közzététele, de az említett tájak domborzati és településszerkezeti sajátosságainak bemutatása miatt is, melyek sokban eltérnek a Balkán-félszigeten és a Karszton tapasztaltaktól”. Viszont a tárgykörben és a tárgyalásmód francia emberföldrajzi és etnográfiai tanulmányokon, sőt kutatásokon edzett szerző párizsi egyetemi előadásain már hangsúlyozta: „A Balkán-félszigeten végzett vizsgálataim összegző bemutatását tűztem ki céloomul, a domborzati kérdésekkel nyitva a sort, aminek munkásságom és időm jelentősebb részét szenteltem. Időközben kitört a háború, és hasznosabbnak mutatkozott az emberföldrajzi kutatások eredményeinek bemutatása a maga teljességében. [...] Nem állt szándékomban az egyes országokban történő kutatásaim és tanulmányútjaim során tett emberföldrajzi és etnográfiai észrevételeimet e helyütt kifejteni, hanem emberföldrajzi koncepcióm bemutatására vállalkoztam”. E koncepció esetében az Olvasó meghökkenhet, ha *A domborzat és a gazdasági élet változatai, A szellemi fejlődés és az általános jellemvonások*, valamint *Lélektani variánsok* címen írja le a „pannon típus” bácskai-szerémségi-bánsági-zágrábi-szlavón-szlovén/alpesi karakterét, mint „emberföldrajzot”. Ez ötödik részt előzi meg a kelet-balkáni típus csoportosítást bemutatója, előtte „néhány etnikai csoport” nyugat-macedón és moravai-ohridi változata, valamint az etnográfiai-szociológiai tények, a migráció, a lakhelyváltoztatás gazdasági és társadalom-lélektani indokai, a kulturális övezetek és történelmi események összefüggései kerülnek összefüggésbe, mely társadalmi-földrajzi hatáseggyüttest az első két fejezet földrajzi, éghajlati, növényzeti, természeti, talajtani és környezeti komplexitása előzi meg.

Cvijić a földrajzi nevekkal és ezek történelmileg változó mivoltával indít, s a kötet 530 oldalát a színes térképekkel, tájrajzok ábrázolatával, falusi háztípusokkal zárja. De ami a történeti ívet illeti: már a térség- és térföldrajzi morfológiával alapoz, hogy eljusson a nevezéktani ismeretek franciásan könnyed rajzolatáig: „A Balkán név Haemus helyetti említése nem teljesen pontos. A fogalom alatt a török nyelvű lakosság általában hegyet ért. A félsziget keleti részén élő török lakosság Balkánnak nevezi a régi Haemus keleti, legalacsonyabb és legjelentéktelenebb lankáit. Valószínű, hogy Ami Boué és más kutatók a kísérőiktől hallották a nevet, amivel a hegyerinc központi és nyugati részeit is nevezték, mert a törökök Balkánnak neveznek minden olyan hegyet, aminek nem ismerik a pontos nevét. A terület szláv lakossága a Haemus ezen részeit Stara Planinaként (Öreg-hegy) ismeri. Ez az egyedüli pontos név. Ennek ellenére a Balkán mint fogalom általánosan elterjedt a tudományos irodalomban és a térképeken, magában foglalva a Vrška Čukától a Fekete-tengerig terjedő hegyeket. A Balkán-félsziget elnevezés tehát a félsziget domborzatának téves értelmezéséből ered. [...] A hegylánc, melynek neve igazából csak a Központi-hegyerinc bizonyos részére használható, tévesen az egész hegylánc nevévé vált. [...] Az elnevezés alapja két tévedés, mely az antik, illetve a török korból öröklődik. A tévedések a félsziget fontos és viharos történelmével hozhatók kapcsolatba; nevének külön fontosságot kölcsönözve. A világon így is sok, tévesen adott földrajzi név található, a Balkán-félsziget nem áll egyedül e tekintetben. Nincs helye tehát a félsziget névcseréjének, ahogy ezt néhány német földrajztudós (Th. Fischer, H. Wagner, K. Oestreich stb.) javasolja, a félszigetnek olyan személytelen nevet adva, mint a Délkelet-európai-félsziget (Südost-europäische Halbinsel). [...] Érdemes még egyszer hangsúlyozni, hogy az így megvont határ egy időben politikai határt jelentett a török és az osztrák birodalom között. Valószínűsíthető, hogy ez a tény hatással volt a Balkán-félsziget északnyugati határainak megállapítására.” (17–18.).

A kötet 1922-es előszava már jelzi, mely gondolkodási, civilizáció-megjeleltési, „etnográfiai és szociológiai tények” körében bizonyul hasznosnak. Szinte minden fejezete a mai kisebbségkutatás aktuális tematikái közé illik, ugyanakkor a velencei térképésziskola munkáin, a francia földrajzi iskola XVII. századi térképein, valamint a Balkán-félsziget neves utazóinak munkáin edződött tudós összegző tudása elsősorban is nem a kérdésekre irányul, hanem a „tények” megnevezésére, historikumára, s így a balkáni népeket az „Égei körzet lakossága”-ként nevezi meg: görögök, törökök, albánok, aromusok, délszlávok létmódja, településtípusai, házai, társadalmi és vallásváltozási együtthatók mentén tárgyalja, „etnikai egység – nemzeti egység”, különbségek és típusvariánsok „pszichikai csoportjai” közötti változatokban jeleníti meg. A „lélektani variánsok” a „pannon délszlávok”, szlávok, szerémségi-bánsági típusok, zágrábi változat, „az igazi szlovén csoport” tagolással is mindössze nyolc oldal foglalkozik (523–530.), s közelnézetből megtudhatjuk, hogy mondjuk a szerémségi-bánsági népszerűség érzelmdús, „heves érzelmek”

nyilvánulnak meg a magánéletben, „a lányok jobban kedvelik a büszke és bátor fiatalemberket, akik hősi játékokban győzedelmeskednek és ügyes lovasok. Ezeket a tulajdonságokat többre becsülik a gazdagságnál.” (525.). Talán ha a korszak társadalomtudományi ismeretanyagának némiképpen a népmeserethez közelítő vonásait meg a német típusú néprajzi kutatás korabeli tónusait keverjük az utazót érő hatások fogalmi készletével, ezek együtteséből formált társadalomismeret az, amit föllelhetünk Cvijić munkájában. Jelen van benne a nemzettudat építő eszmeisége, és a francia–német társadalmi közgondolkodás felé meglehetősen markáns gesztusok tömege is. Mai igényeink szerint leginkább a morfológiai alapozás és a társadalomismereti idealizálás közötti tartományban tartanánk érvényesnek. De vigyázat, az efféle elnagyolt leírásban talán több a tekintélytisztelet nélküli kritikái él, mint az kívánatos lenne. A vajdasági magyar kultúraépítés, a térségi identitás aspektusából azonban kincset érő alapmunka Cvijić könyve. A humángeográfia alapjaiként pontosító alcím ugyancsak a kor „emberföldrajzi” szemléletmódját tükrözi, sokszoros távolságban a tárgyalt társadalmi milióktól, és kisrepülőgépnyi magasságból pásztázva az interetnikus találkozások, kölcsönhatások, identitások, társadalomnéprajzi érzékenységek fölött.

Interetnikus érintkezések nyomán

Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel szerkesztette *Kisebbségek interetnikus kontaktusában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon*. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion Könyvkiadó, 2010. 284 oldal

Az újabb társadalomtudományi kutatásoknak és lokális vagy regionális vizsgálódásoknak is köszönhetően a lokalitás- és identitáskutatók (valamint a párhuzamosan erősödő „használatelméleti” nézőpontot, az aktív befogadás tézisének magukévá tevő társadalomkutatók) egyre szélesedő köre a státusokra, még inkább ezek kultúraképző erejére, a saját „hangjukat”, identitásukat kifejező konstrukciókra hívta fel a figyelmet, többen a létmódok alternatíváinak recepciójában megszülető jelentésszövegek és -értelmezések kreálásában látták a populárisabb önzonosság- és integrációesélyeket, avagy a kulturális és viselkedési örökség virulens formáit. Ezek a „modernnek” nevezhető minőségi mércék, eligazodási tartalmak sokszor megjelennek a kulturális és modernitásdiskurzusokban, s nemegyszer szemben is állnak vagy szembekerülnek a hatalmi felfogásmódokkal. Ennek kapcsán még látványosabb és harsányabb identitásreprezentációk formálódnak egybe, amilyenek például a határokon túli, kultúrák közötti, nemzetek kölcsönhatásait vizsgáló elbeszélésmódok tárgyakként sugallt „haza”, a nemzet, a közösség, az egység, az érdekazonosság vagy éppen a kortárs migrációs folyamatok tematikája, amely

nemegyszer új konstrukcióra épül – avagy kreatúrára inkább, csinálmányra, melyet javarészt pártpolitikai vagy történeti ideológiai legitimációs üzenetként sikerül megfogalmazni, de ez nem okvetlenül ered közvetlenül magából a történő történelemből és az aktív társadalomból!

A mentális és szociokulturális átmenetek ugyanakkor megannyi verzióban nevezik meg önnön hatókörüket, társadalmi terüket és indentitáshátterüket is. Kiváló példa erre a Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel szerkesztette kötet, amelynek már előszavában is mélyen alapozott a szakmai kritika a kutatók által be nem látott helyi világokról: „A 2002-es Hivatalos Népszámlálási statisztika adatai szerint Romániában 17 226 személy szlovák nemzetiségűnek, míg 3941 cseh nemzetiségűnek vallotta magát. A statisztika tanúsága szerint az 1992-es népszámlálási adatokhoz képest mindkét etnikum esetében fokozatos létszámbeli csökkenés jelentkezett: a szlovák közösség 2300 személlyel, míg a cseh közösség ennél is drasztikusabban, 2306 személlyel, azaz korábbi számarányához képest tíz év alatt 47 százalékkal lett kevesebb. A magyarországi 2001. évi népszámlálás adatai szerint 11 816 személy vallotta magát szlovák anyanyelvűnek, a szlovák nemzetiséghez tartozónak 17 692-en mondták magukat, míg e kisebbség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődők száma 18 056 volt. A romániai nemzeti kisebbségekkel – a két legnagyobb kisebbségen, a magyar és a roma közösségeken kívül – sajnálatos módon csak viszonylag kisszámú társadalomtudományi és kultúrakutatási publikáció foglalkozik. Ez a romániai szlovák és cseh közösségekre vonatkoztatva is igaz. A magyarországi szlovákok körében számos alapkutatás zajlott, amelyek nyomán igényes összegző munkák, szintézisek is megjelentek. A nyelvtudományi, néprajzi, történeti és szociológiai kutatások koordinálásában és megvalósításában kiemelt szerepet játszott a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete”, ám „a romániai cseh közösségről kevesebb publikáció látott napvilágot. E munkák természetétől függ, hogy az illető kisebbségek megismertetésének folyamatában csak igen kis hatással bírhattak, tekintve, hogy többnyire az illető kisebbségek nyelvén íródtak, kis példányszámú publikációkban láttak napvilágot stb. A romániai szlovák és cseh kisebbség kutatásának terén tehát zavaró ’hézagokkal’, megoldatlan kutatási kérdések sokaságával találkozhatunk. Kötetünk természetesen nem tudja pótolni a feltáratlan területeket és hiányosságokat. Ám azért, hogy a magyarországi kutatók, illetve a romániai szlovák és cseh kisebbséggel kapcsolatos kutatások művelőinek munkáit egy-egy kötetben közreadva, mindkét többségi nyelvre, románra és magyarra is lefordítva közöljük, a kérdés egységesen fontos tudományos, politikai és közéleti vonatkozására szeretnénk felhívni a figyelmet. A kötet stúdiiumai számos klasszikusnak számító ’jelenbeli’ témát elemeznek, mint például a kétnyelvűség, nyelvi interferenciák, identitásfolyamatok, hasonulási törekvések és asszimiláció, kultúraörzés, interetnikus viszonyok és kapcsolatrendszerek, ugyanakkor a szlovák és a cseh kisebbség migrációjával, letelepedésével, közösségi stratégiáival kapcsolatos történeti kérdéseket is taglalnak.” (7–8.)

A kötet része annak a törekvésnek is, melyben a romániai magyar kutatók nemcsak a kétnyelvűség pártján, de a kölcsönhatások reményével közlik tanulmányait. ¹ E könyv három nagyobb „tematikus” egysége (*Kulturális viszonyok – történeti dimenziók; Kétnyelvűség, nyelvi interferenciák, Identitásfolyamatok, adaptációs és integrációs stratégiák*) a 18–19. századi vármegyei szlovák telepítésekkel (Dancu Pál), az alföldi szlovákok kutatásának kezdeteivel (Ján Botík), valamint a bánági csehek történelme és kultúrája körüli bűvárlattal indít (Alena Gecse – Desideriu Gecse). E történeti és etnokulturális viszonyrendszer oktatási, egyházeleti, felekezeti iskolai kérdései, a szlovákság iránti érdeklődés megindulása és tudományos leírasi igénye, a környező etnikai csoportokkal együttélési stratégiák és kulturális kötődések létrejötte, a cseh népnév románság általi megnevezése, egyes közösségek belső szerveződése és működése, az intézményesülést, a mesterségek, ünnepi szokások, naptári és családi ünnepek, ezek révén az etnikai identitás megőrzésében és kifejezésében meghatározó folklór megmaradási folyamatát, az emlékművek, emléklapok és a kollektívnek nevezhető identitásépítés funkcióját elemzik. Ezekben vitathatatlanul meghatározó szerepű a nyelvhasználat, melyet a második blokk tanulmányai tematizálnak a kétnyelvűség és a kölcsönhatások szempontjából. Gyivicsán Anna közel 50 település szlovák nyelvszigeteinek akkulturációs folyamatait tekinti át, etnikai (szlovák) kulturális modellek belső tartalmi rétegezetségét használja vizsgálati szempontként, figyelemmel a népi, egyházi és az elitek kultúrája közötti különbségekre is (ide értve a kialakult magyar–szlovák kétnyelvű kultúra nyelvi és tartalmi dualitását, funkciójának leírását is). Krupa András mint a szlovákság békési kutatásának egyik első szorgalmazója a népi kultúra és kétnyelvűség viszonyában a kulturális környezet folklórjelenségekben kimutatható verzióira figyel elsősorban. Pavel Rozkoš a román nyelvnek a nagylaki szlovák nyelvjárás szókincsére gyakorolt hatáselemeit, változását követve mutatja ki, hogy a nagylaki szlovák nyelvjárás a környező népek idegen nyelvi hatása miatt nem azonosítható egyetlen szlovákiai vagy más regionális szlovák nyelvjárással sem. E nyelvsziget típusú, többségi nyelv irányába ható asszimilációt látatja. A tótkomlói többszerzős esettanulmány (Tóth Sándor János, Tuska Tünde, Uhrin Erzsébet, Zsilák Mária) a magyar kontextusba illeszkedő nyelvhasználati identitás kérdéskörében a nyelvválasztás, kódváltás, kétnyelvűség, nyelvjáráshoz fűződő viszony, nyelvi attitűdök és sztereotípiák témakörében lát fontos összefüggéseket. Ilyenek köré szerveződik a harmadik tömb is, mikor identitásfolyamatokat és hasonulási stratégiákat elemző empirikus kutatások alapján tekintenek át recens átmeneteket: Rodica Colta az Arad megyei Angyalkút szlovák közösségének interetnikus viszonyrendszerét szemlélve látja úgy: az interetnikus hatások identitásmodelláló szerepet

¹ L. pl. a Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában* című kötet (Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriterion Könyvkiadó, 2009.) egyidejűleg románul is megjelent (*Procese și contexte social-identitare la minoritățile din România*).

kaphatnak még akkor is, amikor egy etnikai közösség fizikailag már nem él együtt településén, például az angyalkúti német közösséghez fűződő pozitív hatásában rejlik a szlovák lakosok lokális identitásattitűdje és narratívája, ebben a helyi „nagy emberek” imázsa, a tárhasználat gyakorlata stb. Gyivicsán Anna itt a magyarországi szlovákok nemzetiségi tipológiáját állítja fel, szakirodalommal, a szlovák nyelvszigetek közösségeinek földrajzi-ökológiai, a gazdasági faktorait, vallását, társadalmi struktúráját, a nemzetiségi intézmények működését, az egykori anyanemzettel megmaradt befolyás nyelvi-kulturális megjelenési formáit is az etnikai tudat tartalmához sorolva, magatartásokban és integrációban kimutatható (például demográfiai) jelenségekre építve. Mária Homišinová tanulmánya ezt a szlovákok szociális és etnikai identitásának konstrukciói alapján elemzi tovább 200 családot reprezentáló identitásjegyek empirikus példájával. Sínziana Preda a bánági csehek migrációs törekvéseit és identitásának vizsgálatát a cseh falvak 20. századi társadalmi átalakulások utáni, a rendszerváltással megkezdődött munkamigrációja és az asszimiláció következtében az etnikai identitás átszerveződésének folyamatába illeszti. Szabó Orsolya is ezt teszi a pilisszentkereszti szlovákok kettős identitásával a nyelvi asszimilálódás, magas fokú kulturális hasonulás ellenére megmaradó (mindenekelőtt a szokáselemekben, rituális alkalmakkor megjelenő) kulturális kontextusokra építve.

A kötet az interetnikus egymásra hatások körébe vont kutatásokra, becslésekre, számadatokra, továbbá újdonságnak minősülő cseh–román, szlovák–magyar és kölcsönhatásokban megfogalmazódó entitásokra épül. A bánági csehek kétféle kutatása (migráció és identitás kisebbségi kétféle mintázata), a migráció/identitás/globalizáció vallásszervezeti tematikája, a szlovák nyelvszigetek identikus formaképződései és hatásai érdeklődésre érdemesek akkor is, ha a szerzők egy részét és gondolataikat ismeri már a szakmai kérdésekről tájékozódó.

Örökséghelyzet a városfaluképpen

Tamáska Máté *Kassa-vidék településképei*. Budapest: Pesti Kalligram, 2013. 556 oldal.

Városkép és településszociológiai háttér, a tájkataszter és a monografikus igényű interdiszciplináris megközelítések együttese jellemzi a kötetet, melynek itteni megidézése nem kevesebbet jelez, mint ama szándékot, hogy a kisebbség körül megannyi jelenséget figyelembe érdemes venni, sőt folyamatában, átalakulásában és kölcsönhatásaiban is fontos megjeleníteni. Tamáska kötete a Kassa-környék falvainak és városainak építészeti, tájba-tagoltsági és urbanisztikai örökségét mutatja be, amit a szociológus és műemlékpártoló szerzői attitűd helyez el a településképi, táji környezeti, migrációs és turisztikai dimenziók között. S ahogyan Cvijić Balkán-tája hordozza a történeti folyamatok, népcserék, környezeti harmóniák,

tájhasználat és településképi kölcsönhatások (hegygerincek, medencék, erdőségek, folyómedrek, dombságok, természeti határok) összképét, úgy Tamáska is kitér a kőfejtés, a legeltetésből városi iparba kerültek zónái, az építkezési hagyományok régi és új formakészlete, a szuburbanizációs sodrások közelképei révén bemutatatható „karakterelemek” széles körére. Könyve nemcsak tájkataszter, településlexikon és fényképtár, de a történeti örökség és az iparosított közelmúlt kontrasztjára fókuszált „sirató” is. Mindennek nem ad „néprajzos” sirámokkal teli, az elmuló idő változásait fájlaló tónust, hanem a tájgeográfus módjára közelít az „emberföldrajz” települési szintű jelenségei felé is. Számára az „örökséghelyzet” fogalmi tisztasága „kutatási fogalom, módszer és leírás egyszerre”, mely által a kutatási hipotézis nyer visszaigazolást a tájtapasztalat révén: „Régi és új határa Kassa-vidékén az 1950-es 1960-as évek fordulójára tehető, amikor is a premodern, főként népi építőhagyományok elvesztették szabályozó erejüket, és átadták helyüket egy soha korábban nem tapasztalt gyorsaságú és léptékű építési konjunktúrának. A településképi történeti vizsgálata, örökséghelyzete a régmúltból halad a jelen felé, a jelenről fejt le a múltrétegeket, az építészeti elemeket az egykori településszövetbe ’helyezi vissza’, az építészeti elemeket mai kapcsolataik alapján elemzi: lineáris időfelfogás (időszalag) diszkrét, illetve dichotóm időfelfogás (régi-új)” változataiban. A „régi” mint „a múlt tetszőleges pillanatában” megragadható fogalom a „településképi klasszikus történeti leírása” mellett a mai „településképi összerolódó idősíkokat visszarendezi az egymásra rakódott múltrétegekből koherens településfejlődési modellt alkotva” (13.), vagyis „nem csak a műemlékileg értékes együttesekre koncentrál, hanem a települések egészére, nem stíluskorszakokról, hanem általában a régiségről beszél, nem tárgyalja a csak régészetiileg feltárható rétegeket, miközben különös figyelmet szentel a közelmúlt fejleményeinek”. Szó kerül az időszak kiemelésére, mely az örökséghelyzet szempontjából „fordítottja a történeti gondolkodásnak. Míg az a múltból halad a jelen felé, és a múltat mint önálló egészet kívánja megérteni, addig az örökséghelyzet a jelenből tekint a múltba, s csak olyan mélységben, ahogyan az reliktumok formájában napjainkig fennmaradt. Mindezzel lehetővé válik, hogy a településszövetet, mint forrást, ne hiányos adathalmaznak tekintsük a múltból, hanem a maga kiforrottságában elemezzük és értékeljük”. Vagyis hogy a „milyen volt” kérdésfeltevés helyett „több és mélyebb figyelmet kapjon a jelen struktúrájának a feltárása”, mely „nem arra vállalkozik, hogy a különböző korszakok településképeit rekonstruálja, hanem arra, hogy a különböző korszakokból fennmaradt emlékeket a mai településképi beazonosítsa”. Ezzel nem „visszajátszott történelmet ír”, hanem „a jelenben élő múlt szerepének feltárása” révén az építészeti elemek mint hagyaték és örökség együttes környezete, „tehát egy új, modernizációs szerkezetiség” részkérdései felé halad. (Forrás: <https://kassavidek.freewb.hu/>) Az örökséghelyzet mint építészettörténeti mintának tekintett objektumok és „a néprajzi gyűjtésre jellemző történeti periodizáció aspektusát kiegészíti a lineáris időt az értelmezésbe bevonó, a pozitívista

megjelenítést a természeti táj fizikai törvényszerűségei melletti percepcióval, a falu- és városleírások ’települési táj’ fogalmaival” gazdagító aspektussal.

Tamáska szándéka „az építészet-topográfiai megközelítésmód”, az eredeti társadalmi kontextusukat jórészt elvesztett történeti struktúrák megnevezése mellett az agglomerációs tér településhálózati adottságaira, a társadalom válaszaire és megoldásaira, a táji beágyazottságon, az utca- és udvarképek sorozatán át a településszerkezeti örökség totálképének megalkotására törekedni. A kötet végére került Településlexikon is funkciót nyer ezzel, mivel aprólékos részletrajzot ad a lakóhelyek jellemzőiről, háztípusokról, modernizációs folyamatról, az örökségítés és a turizmus hatásairól is, nem különben a Kassa-környéki agglomeráció struktúrájáról.

A kötet két nagyobb egysége a *Kassa-vidék örökséghelyzete* és a *Tájkaszter és településlexikon* fejezetekből áll össze (utóbbi a 265–495. oldalakon). A kistáji kataszter a Cserehát, Ida-medence, Felső-Ida mente, Dombvidék, Karszt, Felső-Bódva mente, Bódva-medence eseteit vizsgálja a táji beágyazottság, a belterületi tájkapcsolatok, a falvak vagy kisvárosok arculata szempontjából; aki pedig települési szintű tájékozódásra vágyik, annak a második nagyfejezet kínál élménykészletet, s aki a turizmus és örökségkérdések, „építészettörténet és néprajz határmezsgyéjén kialakult falufelmérések metodológiáját” keresné elméleti megközelítés céljából, az a mai faluképekben, városszintű tájékozódásban árulkodó vizuális aspektusokra lehet fogékonyabb a negyvennégy falu és kisváros részletes településképi elemzésére. E kisebbségi mezőben a narratív identitás-meghatározók persze jóval mélyebben és többdimenziósan vannak jelen, mindazonáltal a tájról nem mint kisebbségi mezőről szól, hanem a települések történeti térképétől a jelen utcaképekig és portáig végig is fotózva mindezeket, mely vizuális megjelenítés már majdhogynem táj-akusztikát hordoz, s amiként fennebb a bánási csehek migráció és identitás-mintázatok szerinti multipoláris megközelítése is kínált látható összefüggéseket az identitás és industrializáció/globalizáció tematikái, a nyelvszigetek megmaradása, új formaváltozatai felé, úgy Tamáska kötete is megleti forrásai között a megmaradás és változás megannyi aspektusát. Ennyiben is találó a kötet címlapján a régi térképre rávetülő új településfotó, a tájba tagolt „rég és új” kettősségének együttese, a rálátás és belátás intimitásainak objektívalt megjelenítése.

Régi-új formák, szakrális momentumok

Liszka József *Monumentumok. Szakrális (és „szakrális”) kisemlékek a Kárpát-medencében. Forma, terminológia, funkció.* Komárom – Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Etnológiai Központ, 2021. 702 oldal

Nehéz kulcsszavakban terminológiai és formai pontosságra törekedni, ha a szaktárgy (ez esetben vaskos szakkönyv) a maga térségi modellezésével, tartalmi sokszínűségével, monografikus elszántságával magában véve is körvonalazóan pontosító. Viszont Liszka József könyve esetében mindezek együttese munkál: irdatlan tömeg, mázsányi tudás, ezernyi forrás, lenyűgöző képanyag, elképesztő szorgalom és földolgozhatatlan mennyiségű ismeret áll benne, mintegy kétségbe is ejtő mennyiségben. Szinte el is megy tőle az ember kedve, annyi a részlet, sok évre való tájékozódást igényel. A szakrális néprajz és kulturális antropológia közös övezetében, az etnológia metodológiájával, a történeti nézőpont gazdag képviselésével, nyelvi többszörözés (szlovák, magyar, cseh, német szövegek) kimódolásával, a kisebbségi terekben releváns tartalmak idézésével, sőt nyelvi-retorikai cselekkel úgy ível át gyűjtőmunkát és értelmezést, hogy az messze nemcsak a kötet struktúrájában, hanem a gondolkodás és közreadás elszántságában is messzire vezet történeti és geográfiai tárgykörökben, s a közel ötszáz fénykép, rajz, térkép úgy segíti a tájékozódást, hogy még könnyeddé is teszi a szerzői vállalkás (helyenként önironikus, másutt kritikai) leíró tényanyagát. A mintegy százharminc oldalnyi irodalomjegyzék pedig a hivatkozott (szak)irodalmon túl a téma válogatott Kárpát-medencei bibliográfiájaként is kínálkozik a kutatók vagy eligazodni vágyók elé. Így viszont a kötet akkora, hogy komoly elszántság kell megmarkolásához!

De hogyan kerül a kisebbségi szférák jelenségeit pertraktáló folyóiratba a szakrális (és „szakrális”) kisemlékek megannyi momentuma? Bár a latin *monumentum* kifejezés az alkalmazások terében igen sokféle tartalmat vett magára (ugyanúgy emlékmű, díszemlék, műemlék, emlékjelel, emlékoszlop, műalkotás, figyelmeztető, figyelemkeltő stb., mint eseti-alkalmi jelzés, tartalmi analógia révén jeladás, kegyességi gesztus felülete is), de mindezek együttese sem teljességgel lefedett a kötetben, melyről az egyéni és közösségi szakrális gyakorlat mindmegannyi másságot is tétel az tudástérben, nem csupán az emlékőrzés funkcióját. A földrajzilag lefedett tér szakrális kisemlékei („képes fák, képoszlopok, út menti feszületek, szentek szobrai stb.”) ugyanakkor mindvégig a vallásetnológiai és kultúrhistóriai szempontú megközelítéssel a katolikus és görögkatolikus közösségekre fókuszált, ennyiben vallási kisebbségi kérdésköröket is hoz, de persze a valláshistória által regisztrált eltérések, viták, építések és pusztítások, át- vagy felülrétegzések mikrohistóriája, interkommunikációs szféráinak teljesebb merítési köre már csak részben férhetek bele a feldolgozásba. A teljes lehetséges szaktudományi horizonthoz képest ez sző szerint kisebbségi terület, ahogyan Liszka maga is kisebbségi a szlovákiai, magyar,

társadalomkutató, egyetemi oktató, komáromi Etnológiai Központ igazgatója státuszában, de hasonlóképpen a kelet-közép-európai térség összehasonlító néprajza, folklorisztikája, vallásnéprajza, azon belül is a szakrális kisemlékek vizsgálata terén is számbeli kisebbségben van. Ám hasonlóképpen kisebbségi a saját szövegek közlési módban is: a hétszáz oldal kétharmadában kiemelkedően sok személyesség ül szemléletmódjában, a tárgyválasztástól, saját korábbi munkáihoz² viszonyított jelen kötet hangnemétől, az „objektivitás” és a kutatás módja közötti interpretációs különbségektől kezdve a „leletanyag” feltárásáig és értelmezéséig, a megengedő interpretációkig bezárólag mindenütt. Ez viszont nem felszínessé teszi, hanem a tudatunkban sem könnyedén legyömöszölhető végtelen ismeretanyag könnyedebb olvasása és értése felé tesz kellő gesztusokat. Figyelemmel a régi konvenciókra és még többel a jelen keletkező hagyományaira.

Ám ha nemcsak „kisebbségezünk”, hanem „szaktudományozunk” is, érdemes belátni, hogy „a szabadban álló szakrális kisemlékek (képes fák, képoszlopok, út menti feszületek, szentek szobrai stb.) tudományos igényű vizsgálata (dokumentációja, elemzése, értelmezése) mind a magyar nyelvterületen, mind a szomszédos népek körében mindössze jó néhány évtizedes komolyabb múltra tekinthet vissza. A kiadvány első harmada a rendkívül sokrétű anyag terminológiai és tipológiai rendszerezésére vállalkozik, majd a tárgyalt anyag vallásetnológiai és kultúrhistoriái szempontú tematikai bemutatása következik. A következő rész a szakrális kisemlékek állíttatásának indítékait, történeti és geográfiai vonatkozásait tárgyalja” – szól a kötetismertető. Azt azonban nem közli, miről és mit kínál Liszka. Érdemes a tágabb kérdéskör felől indulni, amit a vallásnéprajz debreceni műhelyéből Bartha Elek így fogalmaz: „a vallás megteremti, állandóan fenntartja, újratermeli azt a környezetet, amely létezési feltételeit biztosítja”. Ezért a szakrális objektumok (nem művészeti és esztétikai!) leíró bemutatása és a néprajzkutatás horizontján megjelenítése egyfelől az eddig dokumentált anyag fölhasználására épülhet, nem függetlenül a Fórum Kisebbségkutató Intézet komáromi Etnológiai Központjában 1997-ben létrehozott Szakrális Kisemlék Archívum alaposan megépített adatbázisától, melynek szintén megformálói közé tartozott Liszka, de a társtudományok kutatói, terepmunkásai által elvégzett, messze nem reprezentatív kategóriákban gazdag gyűjtésektől sem. Vagyis a reprezentativitás (még nem a totalitás) vállalása éppúgy erénye a kötetnek (tartalmi, „tudományos” és ikonográfiai értelemben is), mint az, hogy ekkora tudásbázissal járul hozzá a kutatási terület terminológiai pontosításához, ami hozzátesz az eddig még el nem készült, egész Kárpát-medencére kiterjedő lajstromba vétel készítéséhez. Rövidebben: Liszka „megteremti,

² *Zwischen den Kárpáten und der Ungarischen Tiefebene. Volkskunde der Ungarn in der Slowakei* (2003.); *Szakrális kisemlékeink* (2006, L. Juhász Ilonával közösen); *Szent Háromság egy Isten dicsőségére... A Szentháromság kultusza a szlovákiai Kiszalföld népi vallásosságában a szakrális kisemlékek tükrében* (2015.); *Határvidékek. Határok és határtalanságok az összehasonlító folklorisztika és etnológia szempontjából* (2016).

állandóan fenntartja, újratermeli azt a környezetet, amely létezési feltételeit biztosítja” annak a kutatási metodikának, mely erre a komplexitásigényre nemcsak számít, de maga is építi azt.

Elmerengésre késztet első látásra a könyv alcímébe iktatott „idézőjeles” pontosítás. A könyvcím a Határvidékek-kötetre analóg jelentésterű látszólagos bizonytalanság, s itt is a leíró-megnevező és kijelentő tényközlésre épít, de a jelleget megadó alcím Liszka számára is kísértésszámba ment: „A kötet tárgya a Kárpát-medencei szakrális kisemlékek bemutatása, olykor összehasonlító elemzése. Ennek a mondatnak egy része kézenfekvő lett volna akár könyvcímnek is, csak hogy épp öt esztendővel ezelőtt jelent meg az imént már említett gyűjteményes kötetem, amely az összehasonlító folklorisztika és etnológia körében született korábbi tanulmányaimat, közleményeimet igyekezett egy monográfia keretei közé helyezve (gyakran átfogalmazva, aktualizálva, hol szűkítve, hol kibővítve) közreadni.” (23.). Vagyis a szakrális kisemlékek „olyan, ember által készített, szabadtéri objektumok, amelyek funkciójuk, jelképrendszerük révén, a valláson keresztül az Istenhez kötődnek. Kicsit másként fogalmazva, a tételes vallások, esetünkben a katolicizmus (a római és görögkatolikusok) egyéni és közösségi vallásgyakorlását szolgáló, vallási tartalommal, kisugárzó erővel bíró, a zárt vallási tereken, a templomokon, imaházakon, kápolnákon kívül, a szabad ég alatt álló, esztétikai szempontból értékeslegesen kisépítmények, faragványok, valamint kétdimenziós képek jelentik a szakrális kisemlékeket. [...] Ami a „*szakrális*” (macskakörmök közötti) meghatározását illeti, az afféle *als ob...* [mintha...] *szakrális* lenne, csak éppen nem istenhithez, hanem mondjuk egy közösségi identitás érzelmeket kiváltó állapotaihoz kötődik. Nemzet mint vallás... Formailag, a kíséző rekvizitumok gyakran kísértetiesen hasonlítanak a szakrális megmozdulások tárgyi világára, s az azokkal való eljárásokra. [...] Az ókori körmenetektől a középkor és ellenreformáció, majd az újkor pompás úrnapi körmenetein át a náci tömegszemlékig, a kommunista május elsejei felvonulásokig, illetve (egyelőre lezárva) a 2021. augusztus 20-i Andrassy úti, csak kemény idegzetűeknek ajánlott felvonulásáig. Nos, egyebek közt ezeket az újpogány vallásokat, nemzet-vallásokat és az ő rekvizitumaikat illetem a »szakrális« jelzővel.” (24–25.) Viszont a szakirodalom „a művészet szakralitását szűkebb és tágabb értelemben is használja”: az „ars sacra” a valláson keresztül Istenhez kötődően „szolgálja az istentiszteletet, tehát a liturgiát, a templom művészetét, a hit oktatását és a magánájtatosságot, és mint ilyenek a képzőművészetnek és az iparművészetnek szinte minden ágát érintik. [...] A fogalom ebben az esetben nem lép be az esztétika sajátos világába, csupán a valláshoz kapcsolja a művészi alkotást”... (idézi Dávid Katalint, 24.)

Ehhez kapcsolja utóbb a kötet egész tartalmában a *Módszerek, források, adatbázisok* fejezet a kutatási szempontokat, a módszerek, dokumentációk révén, célzott terepmunka és „recens anyag”, történeti források (levéltári anyag, térképek, metszetek, festmények, fényképek, képeslapok, kis szentképek, nyomtatott és

elektronikus sajtó, helytörténeti munkák) elérhető összességét, az eredmények intézményes tárolását, közreadását (adatbázisok, publikációk, konferenciák) is beleértve. Majd a *Tipológia és terminológia* fejezetben a szakrális kisémlékek definiálásának kérdéseit, a forma (anyag) és funkció változatait, a kápolna „és társai” (kép, képoszlop és szobor) nyolc rétegbe tagolt osztályozási lehetőségeit (protoemlékek, építmények járulékos elemei, képoszlopok, út menti keresztek, haranglábak és harangtornyok, nyitott kápolnák, sírjelek-halálhelyjelek, haláljelek), nehezen besorolható változatait listázza. A harmadik fejezet a *Tartalom és forma* alaki sokszínűségét a Szentháromság, a vallási és kultúrhistoriái háttér, a vertikális elrendezés mint a kegyelem trónusa ábrázolások, továbbá a horizontális elrendezés mint az Atya, a Fiú és a galamb képében ábrázolt Szentlélek megjelenítései, ezek kiegészítő ikonográfiai programjai, végül a földrajzi elterjedés kérdései vezetnek tovább a Szent család, a Szentek (huszonkilencféle változat), végül a *Szoborsorok* (állítatások, fogadalmak, önreprezentációk, áthelyezések és rongálások) jelentésteréhez. A *Kitekintés, perspektívák, zárszó* fejezet már a kötetborító talányhoz köt vissza: egy feliratos köemlék nyitott, mégis zárt, befogadó, de a kisebbséghez asszociálható elhelyezés kérdését viszi tovább... – tovább, mert a kérdések nem lezárhatók, sorukat nem egyetlen pont, hanem három gyarapítja immár, főképp mert Liszka a címadó keretből „...nagyobbrészt azért mégiscsak a szlovákiai magyar nyelvterületről” hozott példákat sorolja: „valahogy szükségből erényt csinálva, a szlovákiai magyar nyelvterület az ugródeszka (vagy inkább rajtkő), ahonnan szemlélve egyre táguló, közben persze szükségszerűen egyre halványuló körökben szemlélem (kísérlem meg láttatni) a jelenségsokrot. Másrészt afféle metszete is a szlovákiai magyar nyelvterület a Kárpát-medencének: nyugaton kitéve az európai hatásoknak, míg keleten (Bodroghköz, Ung-vidék) már az ortodoxiával érintkezik. Vallásilag, társadalmilag és etnikailag is kellőképpen tagolt. Innen nézve viszonylag könnyen szemügyre vehetőek ugyanúgy a szomszéd népi (főleg szlovák, cseh-morva, osztrák, valamint lengyel, ruszin és ukrán), mint a ’tömb-magyar’ jelenségek. A kiindulási alap tehát mégiscsak a szlovákiai magyar nyelvterület...” (25.). Végül nem csupán újfent eligazít a kortárs kutatások között, de hangsúlyozza: „E rövid szemléből is kitűnik, hogy a szakrális kisémlékek hosszú ideig elhanyagolt tematikája az utóbbi években, évtizedekben amolyan slágertémája lett a kultúrtörténeti és a (vallás)etnológiai kutatásnak”, egyre „erőteljesebb a szakrális kisémlékek rendbehozatalának az igénye is, újak is állítatnak. A kutatásnak természetesen ezeket az új tendenciákat, kezdeményezéseket is nyomon kell követnie, miközben újabb és újabb kutatási, elemzési szempontok (szemiotikai aspektusok, ikonográfiai vizsgálatok, térhasználati kérdések stb.) kerülnek előtérbe...” (514.)

Térképén a Fertő-tótól az Ung-vidékig berajzolható gyűjtőkör tágitási lehetősége és „a térszerkezeti problémák körében a jövőben tovább vizsgálандóak a szakrális kisémlékek által meghatározott terek szintjei, azok egymáshoz fűződő kapcsolatai (a templom és a külső szakrális tér, a lakóház és a külső szakrális tér

stb.) A házi szentek hogyan jelennek meg a külső térben (házak oromfülkéiben, szakrális kisemlékekben (fára erősített képszekrényekben, képoszlopok szoborfülkéiben és így tovább). Mi magyarázza némely, rendkívül népszerű szentnek a szakrális-kisemlék-térben való feltűnő alulreprezentáltságát, mi indokolja, hogy bizonyos szentek inkább a templomba, mások inkább a magánszférába húzódnak vissza, s megint mások pedig inkább a külső tereken mutogassák magukat? Inkább már a téma recepciójához tartozik, de érdekes perspektívákat nyújthat annak a vizsgálata is, miként jelennek meg a szakrális kisemlékek az irodalomban (pl. Ady: Krisztus-kereszt az erdőn; Rilke: Heilige stb.), képzőművészetben, miként applikálódnak más iparművészeti ágakban (pl. szenteltvíztartók motívumai közt gyakran szerepelnek szakrális kisemlékek formájában is létező kegyszobrok, úmenti feszületek stb. ábrázolásai), kis szentképeken, üvegfestményeken és így tovább...” (513.)

Mindezekhez pedig, ahogyan belátja és zárja kötete súlyos egészét: „komoly aprómunkára lesz szükség a jövőben is”. Tény ez. A kutatáshoz, az íráshoz, de még az olvasáshoz is...

Folklórszöveg, történetmondás, hiedelem – Erdély

Erdélyi népmondák. Gyűjtötte: Bosnyák Sándor, Közreadja: Magyar Zoltán, Budapest: Balassi Kiadó – Néprajzi Múzeum, 2022. 380 oldal
[Magyar Népköltészet Tára]

Magyar Zoltán: *Történetmondás és ökológiai tudás. Egy mesélő ember Farkasokpatakán.* Budapest: Balassi Kiadó – Néprajzi Múzeum, 2022. 422 oldal

Magyar Zoltán: *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus.* I-IV. köt. Budapest: Kairosz Kiadó, 2021. 1992 oldal

Liszka József monumentális kötete, az aprómunka öröme és végtelen teljessége bizony nehezen felülmúlható, az olvasót a relatív teljesség okán még le is hangozó. Hogyan lehet ennyi tartalmat, adatot, szövegrészt, elemző gondolkodást, regisztrációs processzust, a kisebbségi lét kulturális örökségének ily aligha felülmúlható regiszterét megalkotni?! Közel reménytelen – hacsak az évtizedek be nem segítenek. De ugyanilyen évtizedek és segítő szereplők állnak talán ama végtelen munkának mögöttes világában is, melyet Magyar Zoltán teljesít ki rendszeres időközönként megjelenő műveiben. S ha mondjuk nem vesszük teljes publikációs jegyzékét, csak *A liliosos herceg. Szent Imre a magyar kultúrtörténetben* (Európa Könyvkiadó, 2000), a *Torna megyei népmondák* (2001), a *Zoborvidéki mondák és hiedelmek* (2002), a csángó, a kalotaszegi, a Kis-Küküllő menti, a gyimesfelsőlóki,

medvesalji, szilágysági, ördögfüzesi, farkasokpataki, hunyadi, csinódi, bodroglőzi, nagybányai, muravidéki, érmelléki, erdőháti, mezősegi, Körös-völgyi, gömöri, Fülel-vidéki népmonda-gyűjtéseket (2001–2007 között), a középkor költészeti, művészeti, szakrális és folklorisztikai megjelenítésének stílusgyakorlat-forma opuszát, a *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-mendencei redakciói* (Akadémiai Kiadó, 2001), vagy a *Motif-Index of Legends of Early Hungarian Saints*. (Studien zur Literaturwissenschaft 5. Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2009), esetleg *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívum-index* kiadványt (Kairosz Kiadó, 2018) a maga tizenkét kötetével, akkor már a legkevesebb kételyünk sem támadhat arról, miként formálódik a folklórszövegek tudományos rendszerezése, a történeti mondák, a magyar néphit és szentkultusz regisztrációja, s az eredetmondák, hiedelemiszövegek gyűjtése, a mesemondók repertoárjának minduntalan gyarapítása abban a társadalmi térben, ahol a folklórkutató nemcsak saját hazája kisebbségi miliőben dolgozó aktivistája, de az erdélyi társadalom térbeli perifériáján meglelt adatközlők köréből megszállott módon tudásörökséget mentő megszállott is.

Magyar Zoltán a *Bosnyák Sándor gyűjtéséből* közreadott kötetében a magyar mondakutatás folklorisztikai eredményeinek kiadós kelléktárát az Erdélyhez kötődő szövegekben nevezi meg. A folklórtörténet és a népköltészeti kutatások előzményeinek szemlélésével indítva ez a földrajzi táj parttalanul gazdag a hiedelemmonda és a történeti mondaanyag szempontjából. A kötet erdélyi magyar, bukovinai székely, gyimesi csángó három nagyobb fejezete a 20. század legjelentősebb folklórgyűjtői között is kiemelkedő helyet elnyert Bosnyák Sándor népköltészeti és hiedelemanyagát közli a kéziratban maradt folklórgyűjtése anyagaként. A publikálatlan hagyatékából 911 szöveget közlő gyűjtemény a három tájegység – etnikai csoport – prózaepikai hagyományainak átfogó igényű műfaji korpusza, melyet a gyűjteményt sajtó alá segítő Magyar Zoltán átfogó tanulmánya vezet be, és helyezi el a tágabb folklorisztikai összefüggésrendszerben, kutatástörténet, helyszínek, adatközlők, tájszavak, térképek és képek révén.

Szintúgy Magyar Zoltán jegyzi a *Farkasokpatak-i* kötetet, mely mintegy „észrevétlenül” a Magyar Népköltészet Tára sorozat XX. köteteként jelent meg. S bár (ahogyan Liszka kötetének helyszínein a tárgyi örökség és a kulturális-politikai-történeti jelentéskészlet is jelen van, úgy) a gyimesi csángó kultúra legarchaikusabb és leggazdagabb világa is végtelen textuális örökség a magyar nyelvtérületen. S bár Gyimes alig fél évszázada került csupán a néprajzi érdeklődés előterébe, de mostanra egyike lett a legtöbbet kutatott tájegységeknek, miközben a helyi hiedelemvilág és népköltészeti hagyomány tanulmányozása mellett a Kélti-Kárpátok völgyeiben és havasi telepein élő csángók folklórájának kutatása még ma is meglepetésekkel kecsegtet. Jelen esetben az „ego-história” kevesebb szerepet játszik a történeti folklórananyag rögzítésében, mint Magyar Zoltán e kötetében a gyimesi mesemondó és autodidakta népművész, Tankó Fülöp Gyugyu

történetrepertoárjában, melyet az egyéniségkutatás eszközével és 420 szöveggel ad közre. A korpusz java részét a történetmondó által ismert mondák teszik ki, tetemes számban olvashatók ugyanitt mesék, tréfás népi elbeszélések és igaz történetek is, köztük a gyimesi természeti környezetre reflektáló narratív hagyományok, melyek a mesélő személyiségének szükségképpen teljes világát reprezentálják. Ez a huszonhét évet átfogó néprajzi terepmunka-gyűjtés magában foglalja a gyimesi prózaepika teljes spektrumát a meséktől az igaztörténetekig, a megőrzött népköltészeti örökségen túl pedig a mesemondó természetismeretét és ökológiai érzékenységét kapjuk ráadásként. A 422 oldalnyi terjedelmű folklórgyűjtemény 78 terepfotóval és portréval írja le a lenyűgöző tudású történetmondó prózaepikai repertoárjának, ismeretanyagának megközelítőleg egészét, s teszi közkinccsé is egyúttal. Kiemelendő még a gyűjtés közrebocsátásán túli száz oldalas bevezető tanulmány, melyet Magyar kiegészít egy havasi kirándulás szöveganyagának példás folklorisztikai elemzésével is.

Nem állítható talán, hogy efféle mesei gazdagságot soha-sehol-senki nem jelentetett meg, de mindenképpen sugallanom érdemes, hogy az etnicitás- és kisebbségstudományok forrásvidékein talán a legszebb élmény a gazdag szöveglelőhely. Magyar Zoltán amikor *A magyar történeti mondák katalógus* 12 kötetének megjelenését pár évvel követően most egy látens trilógia második darabjaként közreadta az *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus* négy kötetét, akkor sem csupán a történetimonda-rendszerezéssel foglalkozó külhoni példatárát vette figyelembe, hanem a magyar népi kultúra archaikus rétegében keletkezett erdélyi, számos szempontból unikálisnak számító kulturális örökséget is, mely magában foglalja megannyi generáció képzeletvilágát, s ezen belül azt a történeti tudásformát, egyebek közt hiedelemrendszert is, amely e narratív alakzatban mintegy népköltészeti alkotássá lényegül át. E munka is két és fél évtizedet ölel fel, s nem véletlenül jelenik meg benne „a monda- és hiedelemkutató elődök folklórgyűjtői és elméleti teljesítménye”, s a rendszerező szempont nyomán az adatbázis is (az Erdélyi Magyar Hiedelemmonda Archivum), amelyre épülve e szövegtörzs az archivum jelenleg 29 550 folklórszövegéből – átfogó igényű rendszerbe foglalással – a műfaji határterületek felé is kiterőt tehet, a mintegy 35 ezer szöveg, megközelítőleg 200 ezer metaadat így kerül be az első három kötet típusmutatójába, majd a negyedik kötet motívumindexébe.

Önkéntelenül is ismerülünk a textuális tömegben. De amint szövegtörzsi olvasatra merészkedünk, értelmezési mezőbe emeljük a végtelen szövegvilágot, mintegy átláthatóvá válik a katalógus irdatlan vállalása. Az *első kötet (Típus- és motívumindex I. A természetfeletti világ)* olyan hagyományokat foglal össze, „melyek az emberi világtól javarészt független természetfeletti szereplőkről és jelenségekről szólnak” – szól a kötet ajánlója. A témacsokrokba szerkesztett, fejezetekre tagolt kérdéskörök a sorsról és végről szóló folklórszövegeket, az előjelekkel kapcsolatos hiedelemszövegeket, a halál és a halottak képzetkörét, a túlvilágjárás

megidéző, árnyaltan vallásos tónusú hiedelemtörténeteket foglalják egybe. A kötet legtestesebb része a különféle természetfeletti lényekről szól: a hiedelemlények népes csoportjáról, az ambivalens szerepkörben megjelenő ördögi segítőszellemről, a különféle természeti szellemekről és démonokról, az őstörténeti tradícióként is értelmezhető óriás- és tündérhagyományokról, majd végül „a tündérek ’elboszorkányosodásának’ közbülső fokozatát mutató szépasszony-hiedelemkört” öleli fel a természetfeletti világok narratívái által.

A *második kötet* a természetfeletti tudással és képességgel bíró embereket főhőssé tevő mondák világát emeli egyetlen óriási közös rendszerbe, mintegy „túlvilágjárás” kalandjába invitálva az olvasót. Ez még ráadásul tematikus ritkaság is, szerzői szóval „a magyar hiedelemrendszer legfőbb sajátossága, hiszen míg a nemzetközi folklórban e történeteknek más hiedelemtémákhoz képest csekély a számuk, a magyar néphitben minden másnál számottevőbb. Az erdélyi magyar folklórban a boszorkányról szóló mondahagyomány a legelterjedtebb, felölelve a 16–18. századi erdélyi boszorkányperek anyagát is. Hasonló mágikus specialista az erdélyi néphitben a tudós, valamint a néző és látó, beleértve az e tájegységen főként jövődőlői szerepkörben megjelenő táltost is”. De itt a helye a mágikus erejű idővarázslók és papok hagyománykörének is, a természetfeletti tudással és képességgel rendelkező emberek típusainak, meg ide került a legkülönfélébb mesterségek klasszikus folklóranyaga és a „mágikus specialistákról” szóló narratív hagyományanyaga is.

Magyar Zoltán kötetében egyszerűen kiválaszthatatlan gazdagság és tárgyi változatosság, elbeszélési stílus és többrétegű közlés veszi át a szerepet az adatközlőtől, a szövegvariációk gazdagsága és az elbeszélő módok színskálája első körben meggyőz arról: minden közlés úgy autentikus, hogy abból a jelentéstudajdonítások óceánja terjed tova. A *harmadik kötet* (*Egyéb mondák és bibliográfia*) kincsei között ugyanakkor olyan közlések jelennek meg, melyek az első két kötetben nem jutottak rendszerezett csoportba. Ilyenek például éppen az átváltozni képes emberek (farkasember, prikulics) kultúráképe, továbbá a mitikus állatokról és vadállatokról szóló pazar szövegcsoporthoz, sőt, a mitikus növényekről és mágikus tárgyakról szóló elbeszélésrétegek is fölfeslenek, majd itt kap helyet a tiltások és tabuk képzetköre, de éppen a Magyar Zoltán által létrehozott gyűjtések egyik izgalmas tematikai egysége az a szövegtár, amely a mindennapi mágia rítusait és elbeszélte eseteit tartalmazza. Ebben látszik meg legharsányabban az erdélyi hiedelemvilág narratív tradícióinak rendszere, melyben a gyerekijesztők szöveghagyományai, a hiedelemellenes népi elbeszélések (vagy ál-hiedelemmondák) és a kortárs tömegkultúrából fakadó hiedelemmondái jegyeket mutató szövegvilág is feltárul. E kötet végére került az erdélyi magyar hiedelemmondák eddigi legteljesebb bibliográfiája is.

A negyedik kötet (*Index, konkordancia, tanulmányok*) mintegy az előző három elméleti szintézise. Egyben tudományos segédanyaga is, mivel egy alfabetikus rendben megjelenített, a tárgyszavak gazdag szöveggörnyezetére megértés

fényét bocsátó motívumindexet tartalmaz, melynek kiegészítő használata révén a tárgyszavas mutatóban kereshető motívumok és mondatípusok népköltészeti környezetéről, folklorikus beágyazottságáról, ezáltal a hiedelemmonda-műfaj gazdagságáról is árnyaltabb képet kapunk, amit egy rövidítésjegyzék is követ. Ezt egészíti ki az erdélyi hiedelemmondákat rendszerbe foglaló, a nemzetközi folklorisztika eddigi legnagyobb szabású monográfiája, a nemzetközi környezetben, párhuzamokkal gazdag tárházban eligazító konkordanciajegyzék is, amely típus- és motívumindex formájában, mégpedig óriási és kiterjedt, rendszerező tudásbázisra építve formálja meg egy jellegzetes európai régió prózaepikai hagyományvilágát, melyet még egy önálló kötetnyi terjedelmű tanulmány is követ, ebben a nemzetközi előzményeket, a mondakatalogizálás kezdeteit, konferenciáit és katalógusait, rendszerezési kísérleteit, ezek objektív feltételeit és a műfaji átmeneteket ismerteti, avagy „a magyar és nemzetközi hiedelemmonda-katalogizálás történetét, a műfaji klasszifikáció alapját és előfeltételét képező adatbázis létrejöttét” mutatja be, így „a szöveg-hagyomány történeti és kulturális rétegzettségét, földrajzi és tematikai tagolódását, valamint regionális (‘transzilván’) sajátosságait ismerteti” – minősíti a könyv ismertetője. Vagyis hát az erdélyi magyar hiedelemmondák területi tagolódása és tematikai sajátosságai köré olyan tudományterületi körképet rajzol, aminek folklorisztikai, közléstörténeti, kisebbségtudományi forrásgyűjteményi jelentősége aligha nevezhető meg emelkedett jelzők nélkül.

Az *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus* négy kötete tizenöt fejezetben mutatja be az erdélyi magyar hiedelemmondák világát. Magyar Zoltán a korábbi könyvsorozatához hasonlóan ezt olyan folklorisztikai kézikönyvnek szánja, amely számos más tudományterület művelői számára is hasznos és útmutató is lehet. A néprajzon túl történeti, irodalomtudományi, művelődéstörténeti és nyelvészeti leágazásai is megvannak, sőt, nemzetközi összehasonlításban mintaadó is lehet a hiedelemmondák rendszerezői számára. S bár a Kárpát-medencén kívül e típus- és motívumindex a magyar nyelvterületnek csak egy etnográfiailag karakteresen körülhatárolható részét ismerteti, a szerzői indítékok között az egységes magyar kulturális örökség megjelenítése is szerepel, mint a magyar népi kultúra archaikus rétegét képviselő Erdély kulturális öröksége, ebben több generációs alkotó képzeletvilága, hiedelemrendszere megannyi motívumával, melyek a narratív formába szerveződött népköltészeti alkotások révén kapnak teljesebb jelentésteret.

Terek, generációk, örökség

L. Juhász Ilona: *Örök mementó. A Holokauszt emlékei Dél-Szlovákiában*. Dunaszerdahely: Vámbéry Polgári Társulás, 2015. 200 oldal

Olvasóként is megcsúszok, hogy egy könyvet nemcsak „tartalma”, tárgyköre alapján, hanem egy szinte felületi réteg hatására veszek kézbe alaposabban. Egy kötet, amely Heller Ágnes megvédő mottóval indul, talán önnön aspirációit is tükrözi valamelyest. „A legtöbben sem Gonoszak, sem Jók nem voltak, csak félre-néztek és hallgattak. S meg is magyarázták, miért néztek félre és miért hallgattak. Ők a talaj, amelyből a Gonosz kihajt” – szól L. Juhász Ilona könyve alaptónusa az etnikai-politikai és szimbolikus térfoglalás legutóbbi évszázadáról. A háborúságok jelei, a népirtás és fenekedés, gyűlölet és elvetemültség valósággal megülik ezt a kötetet, mely a fennebb szóba hozott Liszka-féle szakrális kisemlékek mellett sok tekintetben a „nagyemlékek” jelképtárát kínálja. Igaz, megnevezett tematikai és földrajzi szűkítésben, de a szubjektív indítástól sem ózdkodva, meg a szakirodalmi búvárlatban, képanyagban, illusztrált forrásfeldolgozó attitűdben sem másképpen. „Vajon mi, (cseh)szlovákiai magyarok okultunk-e a holokauszt, a soá történetéből? A második világháború befejezését követően rövidesen a szlovákiai magyarok is üldözöttekké váltak az új Csehszlovákiában, rájuk sütötték a kollektív bűnösség bélyegét, a magyar szóért büntetés járt, s nem volt magyar nyelvű oktatás sem. Az ún. csehszlovák–magyar lakosságcsere keretében megvalósult kényszertelepítés során száztízezer magyar volt kénytelen elhagyni szülőföldjét: Magyarországra vagy pedig munkára Csehországba deportálták őket (többek közt az édesanyámat és családját is). A vagonokban, amelyek néhány évvel korábban a zsidókkal robogtak a haláltáborba, a csehszlovákiai magyarok kényszerültek szülőföldjük elhagyására. Ezúttal a mi elődeinknek kellett összeszedni a holmijukat, őket terelték vagonokba, mint egykor a magyar nemzetből kitagadott zsidókat, az egykori szomszédokat, barátokat, ismerősöket... A két deportálás körülményei azonban lényegesen eltértek egymástól. Míg a zsidók összezsúfolva, sokkal embertelenebb körülmények között a megsemmisítő táborba utaztak, a csehszlovákiai magyarokra szerencsére nem a halál várt. A Csehországba munkára deportáltak egy-két év elteltével hazatérhettek, s a Magyarországra áttelepítettek sem koncentrációs táborba, vagy egyes-egyenesen gázkamrákba kerültek. A szlovákiai magyarok számára a hontalanság éveit, s a lakhely kényszerű elhagyása máig elevenen élő trauma, a jogfosztást törvényre emelő Beneš-dekrétumok a mai napig érvényben vannak. Ezért is lenne logikus, hogy mi, szlovákiai magyarok sokkal jobban átérezzük a zsidók tragédiáját, s megértőbben, nagyobb empátiával viszonyuljunk a kisebbségekhez, hiszen a többségi társadalomhoz képest mi is kisebbségben vagyunk!” (11.)

A látszólag szimplifikált összehasonlító értelmezési gesztus itt nyilvánvalóan az elismerés tónusában és a (mintegy száz esztendeje folytonos) gyűlölködés,

kirekesztés, szélsőséges fenekedés nem múló politikai közgondolkodási hangulatában kap kötetnyi példát. A szerzői aprólékosság nemcsak a forrásfeldolgozás gazdag eszköztárára épül, hanem a rendszerváltás után is megerősödő és helyenként vandállá is váló közpolitikai, szinte vézskorszaktagadó attitűdök reflexióját is magában foglalja. Történelmi háttérrel rajzolva a kilenc fejezetre tagolt mű első blokkja foglalja egybe a szlovák és a magyar állam zsidópolitikáját, az 1989 előtti és utáni emlékműformálási szándékok és emlékjelállítási törekvések sajátosságait, hogy azután további tematikus egységeket formáljon a deportálásokról emléktábláinak-szobrainak-emlékjeleinek, a köztéri és temetői, családi és közösségi megjelenítéseknek, majd külön a roma holokausztot, a jeruzsálemi Jad Vasem emlékjel-völgyének jelképtárát, a családi emlékezetet, a többségi társadalom emlékezetét és emléknapjait, valamint az áldozatok kollektív memóriában megmaradó sajátos univerzumát, ezen belül is a zsidómentők emlékhelyeit bemutassa. A szlovák összefoglalót és aprólékos helynévmutatót a mellékletbe tett válogatott tematikus sajtóanyag és képtár előzi meg, keretet adva ezáltal is a jelek és jelzések kézikönyvének. „A holokauszt áldozatainak száma Szlovákia területén 100 000-re (Büchler 2009), Magyarországon (a visszacsatolt területekkel együtt) pedig 569 507-re tehető (Braham 2003). A hivatalos adatok szerint ma Szlovákiában mintegy 3000 zsidó él (Büchler 2009), Magyarországon pedig a 2001-es népszámlálás szerint a magát zsidónak valló személyek száma 12 871 volt.” (17.) A számok nem beszélnek önmagukért: nemcsak a szlovák nemzeti felkelés, „a szlovákiai zsidók ún. második deportálása” és a Hlinka Gárda aktív részvétele, a tömegsírba kerültek talán sosem végleges adatai („211 szlovákiai tömegsírról van tudomásunk”), de a végelgyengülésben, kórházban, menetoszlopban, ismeretlen módon elhunytak, besorozottak, gyermekek és számos nem definiálható kietlen körülmények okán áldozattá váló további sorsok még ebben a számadatban sem biztos teljességgel szerepelnek. (13–17.) A kötet tehát mindezeknek valamiképpen emlékjelet állít akkor is, ha részletes példákkal, interjúszövegekkel, sajtóanyagokkal, emléktáblafeliratokkal és a települési emlékezet megidézésével sem lehet biztos a teljes feldolgozásban. Vagyis emlékjel maga a könyv is, a törvényen kívülre nyílvánított, a Zsidó kódex kiadása (1941. szeptember 10.) utáni időben menekülni próbáló, Magyarországra áttelepülő, embercsempészek által szöktetett, visszatoloncolt, hatósági kíméletlenségnek kitett, gettóba hurcolt, kirabolt, lemeztelenített és emberségében mindentől megfosztott érintettek sorsára fókuszált leltár is egyben. Nem kevésbé mementó arról is, miként folyik az emlékjelek, szobrok, emléktáblák, temetők, zsinagógák, települési szintű kollektív memória megbecstelenítése, az emlékfosztás, a kegyeletgyalázás, a mindennemű társadalmi nehézség okainak zsidókra való ráterhelése, az áldozathibáztatás, az átideologizálás és a (párt)politikai aktivitásoknak alárendelt emlékeztetlenség, akár a háború előtti, alatti és utáni zsinagógabontás, temető-felszámolás és rombolás, kegyhelygyalázás vagy mártíriumtagadás.

Az emlékezet és emlékjel viszonyában L. Juhász Ilona számos regisztert különböztet meg, ezeket konzekvensen végig is viszi kötetén. A szoboralakzatban, feliratokban, emlékező alkalmak médiafeldolgozásában, mártírnapi felsorolásában, emlékezeti események megidőzésében, „Eleven Emlékművek” létrehozásában, deportálások emléktábláiban és további számos metszetben sorolja föl az „Izrael fiai ezreinek” emlékezetétül megvalósuló gesztusokat, hogy „Legyen lelkünk bekötve az élet kötelékébe” (28., 39.) A megjelenítések sokfélesége (emléktábláktól a sírfeliratokig, emlékező szertartásoktól a sajtóanyagokig, emlékfáktól a restaurált műemlékekig) ugyancsak alapot kínál a jelképtárak gazdagításához és az értelmezések gesztusainak értékeléséhez is. Mélyen vallomámos, ahogyan az Iványi Gábor és Majsai Tamás kezdeményezte emléktúra kamenyec-podolszkiji tömegsírról hozott cserjéje a Wesley udvarán megjeleníti a történeteket, vagy ahogyan a komáromi zsinagóga jelképes kemencéje őrzi a kollektív memória egy-egy apróbb üzenetét és az emlékezés gesztusának fenntartási szándékát, vagy a roma holokauszt fontosságának hangot adva a politikai gesztusok és etnikai különbékék kommunikációs (fotó)lenyomatait is megszólaltatja a szerzői szövegválogatás.

Nem mondanám szándéktalannak e kötet beemelését ebbe a válogatásba. Ha a bevezetőben említett „jövő az emlékezetben” tónus hivatkozási lehetőségeit keresem, akkor sem, de a realitásokban megbúvó emlékezeti ellentmondások föl-idézését tekintve sem lehet idegen a kontrasztok megnevezése, melyekben a régi kérdések megújításával a kortárs gondolkodás felelősségére is figyelmeztethetünk. S talán még inkább arra, amit e kötet mottójaként L. Juhász Ilona megidézett Heller Ágnesztől: a félrenézés felelősségét, a nem szólás vádját, s nem utolsósorban azt a kulcsmondatot, ami talán az egész kötetből messzire kihangzik: amikor az elhurcoltak menetoszlopában fölismert családanyától megkérdezi jószomszédja, hogy akkor ugye elvihetné a gyermekszoba bútorát...?! Ha másért nem, e szövegrészért már érdemes volt a szerzőnek figyelmeztetnie lehetséges olvasóit arra, mi van olyankor, ha a látható történetek efféle „olvasata” is részévé válik az emlékezésnek.